

Z DZIEJÓW KRAJOZNAWSTWA I TURYSTYKI

W związku ze zbliżającym się stuleciem zorganizowanej turystyki polskiej (1973 r.) i wzrastającym zainteresowaniem społeczeństwa historią krajoznawstwa i turystyki wprowadzono w „Ziemi” nowy dział pt. „Z dziejów krajoznawstwa i turystyki”. Będą w nim zamieszczane prace przy czynkarskie, monografie, opracowania i materiały poświęcone dziejom i działalności społecznych organizacji turystyczno-krajoznawczych w minionym stuleciu.

REDAKCJA

BRONISŁAW SZWALM

Pamięci pionierów turystyki i krajoznawstwa w Łodzi oraz młodym turystom, którzy powinni znać przeszłość swego regionu — pracę tę poświęcam.

Autor

KARTKI Z DZIEJÓW KRAJOZNAWSTWA ŁÓDZKIEGO

Łódź — to polskie centrum przemysłu włókienniczego, miasto o bogatych tradycjach klasy robotniczej, miasto rewolucyjnych walk o wolność i sprawiedliwość społeczną. W latach 1850—1900 miasto rozwija się w szybkim tempie, ale stosownie do potrzeb i interesów kapitalistów.

Obok fabryk i luksusowych pałaców fabrykantów powstawały dzielnice robotnicze, w których ludzie pracy mieszkali w okropnych warunkach sanitarnych. Szybko rozwijający się przemysł ściągał do Łodzi mieszkańców okolicznych wiosek, osiedli a nawet innych terenów Polski, którzy zwabieni otwierającymi się możliwościami zarobkowymi tu się osiedlają.

Do Łodzi przybywa również nieliczna inteligencja polska, która obejmuje po-

sady w przemyśle, biurach i urzędach. Przyjeżdża do miasta duża ilość kupców i komiwojażerów w celach handlowych. Łódź w krótkim czasie staje się miastem ciekawym, godnym poznania.

Już w 1853 r. ukazuje się pierwsza książka o Łodzi pióra Oskara Flatta pt. *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym*.¹ Składa się ona z trzech części, planu miasta i ośmiu rycin. Wydawnictwo to było zarazem jednym z pierwszych przewodników po Łodzi, zawierało bowiem wiele informacji o rozwijającym się mieście. Między innymi autor opisuje jak mieszkańcy miasta spędzają wolny czas.

Koncepcje, które moglibyśmy nazwać krajoznawczymi, ujawniły się w Łodzi jeszcze przed powstaniem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

Łódź. Zakład fabryczny Petersa — litografia W. Walkiewicza z wyd. O. Flatt „Opis miasta Łodzi”, 1853 r.

Łódź. Zakład fabryczny Moessa — litografia W. Walkiewicza z wyd. O. Flatt „Opis miasta Łodzi”, 1853 r.

Znaczek PTK z 1912 r.

Pierwsza wzmianka o krajoznawstwie i organizacji wycieczek ukazała się w publikowanym sprawozdaniu Stowarzyszenia Nauczycieli w 1900 r.² Brzmi ona jak następuje: *Dnia 18 marca 1900 r. na Ogólnym Zebraniu Stow. Nauczycieli w Łodzi zapadła uchwała, aby w okresie lata urządzić dla młodzieży szkolnej wycieczki.*

Pierwsze wycieczki organizowane były w latach 1900-04 pociągami na trasie Łódź — Kozłowski do miejscowości: Andrzejowa, Bedonia, Gałkówka, Zakowice, Kozłowski i Słotwin. Organizatorami tych wycieczek byli członkowie Stowarzyszenia Nauczycieli: K. Kędziński, J. Mikołajtis i A. Uzdowski, zamiłowani krajoznawcy, a później aktywni członkowie PTK. Wycieczki te cieszyły się ogromnym powodzeniem i spełniały wielką rolę wychowawczą. Młodzież nie tylko poznawała okolice Łodzi, ale i piękno naszej przyrody, uczyła się ją kochać i chronić. Miało to szczególne znaczenie, gdyż dawna szkoła rosyjska nie uwzględniała w swym programie przyrody jako przedmiotu nauczania.

W 1905 r., kiedy w wyniku rewolucji w carskiej Rosji, rozluźniły się nieco pęta

niewoli, Aleksander Janowski z Kazimierzem Kulwieciem i Karolem Hoffmanem czynią starania w Warszawie o zezwolenie na założenie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (PTK). Po zatwierdzeniu statutu przez Urząd Gubernialny pierwsze zebranie PTK odbyło się w dniu 3.XII. 1906 r.³ Znak organizacyjny PTK na tle ruin zamku w Ogrodzieńcu, spięty klamrą herbów Warszawy, Krakowa i Poznania, symbolizował wiarę w przyszłe zjednoczenie ziem polskich, określał istotę programu pracy Towarzystwa.⁴

Już w 1908 r. na terenie obecnego województwa łódzkiego powstają pierwsze dwa Oddziały PTK: w Piotrkowie i Łowiczu.⁵ Organizacja Łódzkiego Oddziału PTK napotyka na pewne trudności ze strony władz, które po rewolucji 1905—07 traktowały Łódź jako „niebezpieczne miasto”. Jednakże po wielu staraniach 7.III.1909 r. również w Łodzi powstał Oddział PTK.⁶

Ogólne zebranie odbyło się w Szkole Handlowej Kupiectwa Łódzkiego przy ul. Dzielnej nr 41 (obecnie ul. Narutowicza). Pierwszy Zarząd ukonstytuował się następująco: Prezes — Wacław Kloss, wiceprezesi — T. Niklewski i W. Jacuński, skarbnik — I. Hirszel, sekretarz — Fr. Lenartowicz, członkowie: K. Kędziński, dr J. Koliński, R. Piaskowski, J. Adamowicz i dr S. Bartoszewicz.

W Oddziale utworzono następujące sekcje: odczytowa, wycieczkowa, biblioteczną, muzealną i popularyzacji krajoznawstwa. Zarząd postanowił ograniczyć swą działalność do terenu Łodzi i zająć się przede wszystkim poznaniem miasta oraz najbliższej okolicy. Już w ciągu kilku miesięcy odbyto 7 zebrań, zorganizowano 6 wycieczek, wygłoszono 7 odczytów. W dniu 14.XII.1909 r. wyświetlono dla młodzieży szkolnej pierwszy film krajoznawczy.

Celem rozbudzenia wśród uczącej się młodzieży zamiłowania do krajoznawstwa, Oddział Łódzki ogłosił konkurs z dziedziny: geografii i turystyki krajoznawczej, przyrody i fotografii. Za najlepszą pracę zostały przyznane nagrody w wysokości 25 rb. w książkach, stosownie do wyboru nagrodzonego. Na jednym z posiedzeń Zarząd postanowił założyć muzeum i zgromadzić w nim zbiory i okazy wyrobów miejscowej ludności. Zadaniem muzeum było ukazanie — w sposób poglądowy — zmian, jakim ulega bawełna i wełna oraz towary wytwarzane przez miejscowe fabryki. Muzeum, będące swego rodzaju stałą wystawą przemysłu łódzkiego, miało nie tylko służyć zamiejscowym wycieczkom, lecz również mieszkańcom miasta. Realizując swój plan zorganizowania mu-

POLSKIE TOWARZYSTWO KRAJOZNAWCZE :. ODDZIAŁ ŁÓDZKI.
SEKCJA WYCIECZKOWA.

BILET na wycieczkę № 1

do *Lwowa i okolicy*

w dniu *15. 6.*

1912 roku

Punkt zborny *St. kol. Rakowicki* o godz. *4.*

w p. *Przedstawiciel Kwartalnik*

zeum, Zarząd Oddziału zwrócił się do dyrekcji wielu fabryk o ofiarowanie okazów własnej produkcji. Wiele fabryk i zakładów pracy pozytywnie odpowiedziało na apel Zarządu i przesało swe wyroby i eksponaty. W ten sposób w lokalu PTK powstało niewielkie muzeum przemysłu łódzkiego.

W końcu 1909 r. Oddział PTK w Łodzi liczył już 210 członków. W rok później Oddział Łódzki mieszczący się dotychczas przy ul. Rozwadowskiej nr 15 (obecnie ul. Zamenhofa) przeniósł się do lokalu Stowarzyszenia Nauczycieli przy ul. Konstantynowskiej nr 5 (obecnie Obrońców Stalingradu).⁷ Prezesem Oddziału został prof. J. Adamowicz. W 1910 r. wygłoszono 6 odczytów, między innymi inż. F. Hirszberga pt. *Rys geologiczny Wyżyny Łódzkiej* oraz zorganizowano 12 wycieczek, w tym 6 do zakładów pracy w Łodzi i Zgierzu i 6 dalszych, między innymi do Warszawy, którą oprowadzał Aleksander Janowski zwany powszechnie „Wujem”.

W 1911 r. liczba członków wzrosła do 299.⁸ Zorganizowano 4 wycieczki po Łodzi i 8 m. in. do Warszawy, Złotego Potoku, Ciechocinka, Puław i Kazimierza oraz Zagłębia Dąbrowskiego. Wygłoszono również 8 odczytów. Do najciekawszych należały m. in.: inż. arch. M. Heymana *Tworzenie*

się i rozwój stylów w architekturze, prof. A. Dobrowolskiego *O znaczeniu naukowym wypraw polarnych*.

Sekcja Muzealna wzbogaciła muzeum o nowe zbiory. Do biblioteki liczącej wówczas zaledwie 129 tomów nabyto *Słownik geograficzny*. Sekcja Fotograficzna, jako główny cel swej działalności określiła zbieranie charakterystycznych widoków miasta i najbliższej okolicy. Sekcja Statystyczna przygotowała plan Łodzi w formacie 2 m × 1,5 m wykonany przez nauczyciela Antoniego Hübnera oraz przystąpiła do opracowania monografii powiatu łódzkiego.

W 1912 r. Oddział przeniósł się do nowego lokalu przy ul. Piotrkowskiej 91.⁹ Zbiory muzeum powiększyły się do 1259 eksponatów, a biblioteka o 93 tomy. Oddział przejawiał nadal bardzo ożywioną działalność. Na konkurs fotograficzny nadesłano 182 fotografie. Urządzono 17 wycieczek, w których brało udział 509 osób. Wygłoszono 6 odczytów: A. Janowski — *Nasze miasta*, K. Kulwiec — *Ochrona przyrody*, W. Tarczyński — *Archeologia przedhistoryczna* i inne.

8.IV.1912 r. w sali Towarzystwa Kredytowego przy ul. Średniej (obecnie ul. Nowotki) otwarto wystawę p.n. *Krajobraz Polski*.¹⁰ Uroczystości otwarcia dokonał

Grupa działaczy Oddziału PTK w Łodzi, m. in.: J. Czeraszkiwicz (siedzi pierwszy z prawej), K. Fiedler (stoi pierwszy z prawej), F. Lenartowicz (stoi piąty od prawej).
 Fot. B. Kozłowski

K. Kulwiec, prezes Zarządu Głównego PTK. W pięknie udekorowanej sali rozłożono systematycznie zgrupowane zbiory naukowe oraz fotograficzne na szkle i papierze. Wystawa otwarta przez miesiąc — do 8.V.1912 r. — cieszyła się dużą frekwencją.¹¹ 27 i 28.IV. Oddział Łódzki przyjmował 90-osobową wycieczkę Oddziału PTK z Kalisza. Zwiedzono miasto i wystawę *Krajobraz Polski*, gdzie dla uczestników wycieczki Aleksander Janowski wygłosił piękną prelekcję o krajobrazie.¹²

W 1913 r. liczba członków wzrasta już do 501 osób. Powiększyły się również zbiory muzeum osiągając 2183 eksponaty oraz zasoby biblioteki Oddziału. Wzmógł się znacząco ruch wycieczkowy.¹³

Na zebraniu Oddziału 15.III.1914 r. prezes J. Czeraszkiwicz omówił 5-letnią działalność Oddziału, przedstawiając osiągnięcia poszczególnych sekcji. Oprócz dotychczas istniejących — powołano do życia Sekcję Miłośników Przyrody, na czele której stanął E. Korb. Sekcje zebrały potrzebny materiał dla odtworzenia uroczysk zakątków Łodzi w obrazie i słowie.¹⁴

Po rocznej, spowodowanej wydarzeniami wojennymi w latach 1914—15, przerwie

Oddział znów podejmuje swoją działalność.¹⁵ Prezesem Zarządu był wówczas J. Czeraszkiwicz. Kontynuowano nadal akcję wycieczkową. Zorganizowano 10 wycieczek po Łodzi i okolicy oraz jedną 10-dniową na jeziora kujawskie. Przy współpracy wybitnych znawców Łodzi opracowano konspekt monografii miasta (zawierał 15 działów).

Mimo wojny i trudności ekonomicznych Oddział stale rozszerza swą działalność. W okresie jesiennym i zimowym 1917 r. i 1918 odbywały się odczyty, między innymi inż. J. Wojciechowskiego z Warszawy¹⁶ — *O zabytkach na ziemiach Polski, zniszczonych w czasie wojny*, ilustrowany przezrociami. Po odczycie zostało zorganizowane przy PTK Koło Towarzystwa Opieki nad Zabytkami w Warszawie.¹⁷ W tymże roku Zarząd Oddziału powołał Sekcję Fizjograficzną¹⁸, która miała na celu zbadanie okolic Łodzi pod względem geologicznym, przyrodniczym i etnograficznym. Do pracy w tej Sekcji zgłosili się: prof. J. Czeraszkiwicz, dr Sterling, K. Fiedler, E. Ciszkiwicz i Fr. Lenartowicz.

W działalności PTK dużą rolę odgrywa-

ły wycieczki. Pracą Sekcji Wycieczkowej kierował przez wiele lat niestrudzony Konrad Fiedler, który prowadził niemal wszystkie wycieczki Oddziału¹⁹.

W dniu 28.V.1917 r. zorganizowano jubileuszową setną wycieczkę, której trasa prowadziła do Modrzewia i Łagiewnik²⁰. W wycieczce wzięły udział 154 osoby. W czasie wycieczki prezes Oddziału Jan Czeraszewicz przedstawił działalność Sekcji Wycieczkowej i dorobek Oddziału. Z kolei Konrad Fiedler zobrazował rozwój ruchu turystycznego Oddziału PTK podkreślając, że setna wycieczka jest najliczniejsza ze wszystkich. Chór Towarzystwa Śpiewaczego „Lutnia” pod batutą dyr. J. Michałowskiego odśpiewał kilka pieśni bliskich sercu krajoznawców. Wycieczka zakończyła się późnym wieczorem.

16.II.1918 r. odbyło się ogólne zebranie Oddziału, któremu przewodniczył Aleksander Janowski²¹. Na zakończenie zebrania A. Janowski wygłosił odczyt pt. *Stara Warszawa*, a następnego dnia w lokalu PTK odczyt dla młodzieży pt. *Naukoło świata*.

Dużą rolę w dziedzinie popularyzacji krajoznawstwa w Łodzi odegrało Muze-

um Nauki i Sztuki, założone w 1911 r.²² Mieściło się ono przy ul. Piotrkowskiej 91 i posiadało m.in. następujące działy: etnograficzny, historyczny i przyrodniczy. Muzeum to cieszyło się dużą frekwencją.

Jesienią 1918 r. spełniły się marzenia wielu pokoleń — po przeszło stu latach niewoli naród polski odzyskał niepodległość. Działalność Oddziału w nowych warunkach zainaugurował cykl wykładów prof. J. Czeraszewicza z geografii Polski, wygłoszonych dla członków i sympatyków Towarzystwa²³. Wykłady te cieszyły się olbrzymią frekwencją.

Rok 1919 przyniósł Oddziałowi nowe sukcesy. Zwiększa się zainteresowanie krajoznawstwem, wzrasta liczba członków. 4.V.1919 r. Oddział obchodził 10-lecie swojej działalności²⁴. Na uroczystości zorganizowane w lokalu PTK przybyło ponad 200 osób. Zebranie prowadził A. Janowski, prezes Zarządu Głównego PTK. Na uroczystości przybyli prof. dr L. Sawicki z Krakowa, prof. K. Bzowski z Kalisza, mgr M. Rawita-Witanowski z Piotrkowa, K. Kulwiec i K. Hoffman z Warszawy. Prezes Oddziału, J. Czeraszewicz, przedstawił historię powstania Oddziału i jego działalność. Po sprawozdaniu A. Janow-

Członkowie Oddziału PTK w Łodzi na wycieczce w Krakowie, 1919 r.

Fot. B. Kozłowski

ski złożył na ręce Prezesa Oddziału piękną akwafortę Zofii Stankiewiczówny, przedstawiającą stare mury mazowieckich kamienic w Warszawie. Panował niezwykle serdeczny nastrój. Całą uroczystość, jak podała prasa łódzka, należy zaliczyć do udanych i sympatycznych²⁵.

W roku jubileuszowym zorganizowano 14 wycieczek, w tym do Krakowa, Poznania, Wyszkiwa, Włocławka, Płocka, Sandomierza i w Góry Świętokrzyskie. Szczegółowy opis wycieczki Kielce — Góry Świętokrzyskie — Sandomierz (15.VII. — 1.VIII.1919 r.) przedstawił w miejscowej prasie i na zebraniu miesięcznym w PTK — niestrudzony jej kierownik K. Fiedler.

W okresie tym Zarząd Oddziału aktywnie współpracował z Komitetem Plebiscytowym, przyjmując liczne wycieczki z Warmii, Górnego Śląska, Spiszu i Orawy²⁶.

Na jednym z zebrań miesięcznych prezes J. Czeraszkiwicz wystąpił z wnioskiem rozszerzenia działalności PTK przez organizowanie wycieczek i odczytów o tematyce krajoznawczej dla mieszkańców Łodzi i młodzieży szkolnej.²⁷ W wyniku tej akcji zorganizowano dwa koła PTK: w Zgierzu, gdzie prezesem został prof. S. Pogorzelski²⁸ i Pabianicach, gdzie przewodniczącym wybrano dra W. Eichlera²⁹ jednego z pierwszych członków PTK w Warszawie.

Na przełomie 1920-21 r. powstają w Łodzi pierwsze szkolne koła krajoznawcze PTK: Międzyszkolne Koło Krajoznawcze pod opieką dyr. J. Czeraszkiwicza, Koło Krajoznawcze w Gimnazjum Miejskim pod opieką prof. Żabickiego i prof. Z. Lorentza, Koło Krajoznawcze w Szkole Handlowej Zgromadzenia Kupców i Przemysłowców pod opieką prof. J. Adamowicza. W tej ostatniej szkole, Koło Krajoznawcze powstało już w 1907 r. Kierował nim uczeń Stanisław Lenartowicz³⁰, później zamiłowany krajoznawca, długoletni członek Zarządu Głównego PTK, do dziś aktywny działacz na polu krajoznawstwa i turystyki. W dniu 10.IV.1921 r. odbyło się walne zebranie organizacyjne Międzyszkolnego Koła Krajoznawczego PTK. W zebraniu wzięli udział przedstawiciele prawie wszystkich żeńskich i męskich szkół średnich w Łodzi, ogółem 80 osób. W niedługim czasie liczba ta zwiększyła się do 150. Koło korzystało z lokalu, biblioteki oraz wszelkich urządzeń i pomocy Oddziału PTK.³¹

We wrześniu 1921 r. na prezesa Międzyszkolnego Koła Krajoznawczego wybrano Lecha Pawłowskiego (obecnie profesor

Uniwersytetu Łódzkiego). Koło przenieśliśmy do Orli Lot i Ziemię, rozpowszechniało formularze Towarzystwa Etnograficznego, organizowało odczyty i wycieczki.³² W 1923 r. na walnym zebraniu Koła funkcję przewodniczącego powierzono Kazimierzowi Korcellemu. W celu utrzymania spójności organizacji i jedności ideowej odbywały się co tydzień zebrania plenarne, na których członkowie Koła wygłaszali referaty, często ilustrowane własnoręcznie wykonanymi przeżościami. Urządzono dwie wycieczki: do Łowicza i w Góry Świętokrzyskie. Opis tych wycieczek ukazał się w piśmie *Orli Lot*.

5.V.1923 r. w zebraniu Koła uczestniczył wielki krajoznawca Aleksander Janowski, który w serdecznych słowach dał wyraz swej radości z powodu pomyślnego rozwoju koła młodzieży krajoznawczej.

Dzięki aktywnej pracy wielu członków Koła Krajoznawczego przygotowano materiały, które posłużyły do wydania w 1925 r. specjalnego numeru (5-6) pisma *Orli Lot*, poświęconego działalności Koła Łódzkiego.

W dniu 18.V.1921 r. obok Koła Młodzieżowego przy PTK założono Szkolne Koło Krajoznawcze w Gimnazjum Miejskim w Łodzi.³³ Inicjatorem powstania koła był prof. gimn. A. Żabicki, a później opiekował się kołem prof. Z. Lorentz. Członkami koła byli uczniowie dwóch najstarszych klas. Regulamin Koła Krajoznawczego opracował prezes Koła, Kulesza. W końcu maja Koło, przy współudziale profesorów gimnazjum, zorganizowało dwie wycieczki: do Piotrkowa i Sulejowa, którą oprowadzał mgr M. Rawita-Witanowski oraz w Tatry (22-30.VI.1921 r.).

Od 1921 r. stale wzrasta ruch wycieczkowy. Obok organizowanych przez PTK wycieczek, liczne wycieczki po całym kraju, a przede wszystkim do Krakowa i nad morze organizują również inne instytucje, stowarzyszenia i związki. Często kierują nimi członkowie Łódzkiego Oddziału PTK. Do instytucji tych należą: Wydział Szkolnictwa Magistratu m. Łodzi, Uniwersytet Powszechny, Związek Nauczycielstwa Polskiego, Stowarzyszenie Handlowców Polskich, Towarzystwo Spiewacze im. Moniuszki, Towarzystwo Uniwersytetów Robotniczych, Związek Harcerstwa Polskiego, Liga Morska i inne.

Harcerstwo od chwili swego powstania w Łodzi (1911 r.) zrozumiało olbrzymie znaczenie wycieczek. Wędrowki harcerskie, przeważnie piesze, zwłaszcza dalsze wyprawy w okolice, które zachowały jeszcze pierwotną dzikość przyrody (wielkie lasy, góry) zaspokajały w sposób

Wycieczka członków Oddziału PTK w Łodzi do Zagłębia Dąbrowskiego, 1921 r.

Wycieczka członków Oddziału PTK w Łodzi do lasu szczawińskiego, 1921 r.

Fot. B. Kozłowski

kształcający naturalne zainteresowania młodzieży. Harcerskie wycieczki były często połączone z wywiadami krajoznawczymi, przyrodniczymi, etnograficznymi i społecznymi, przyczyniały się do wyrobienia u młodych turystów zaradności i samodzielności. W celu spopularyzowania wycieczek i zwiększenia liczby uczestników ZHP w Łodzi wydał specjalną mapę pt. *Łódź i okolice* (w skali 1:300 000).³⁴

W latach 1921-25, obok dużej liczby wycieczek po całej Polsce, PTK w Łodzi organizuje cały szereg odczytów poświęconych ciekawym tematom krajoznawczym. Prelekcje ilustrowane przezroczami wygłasza: A. Janowski — *Polacy w Ameryce*,³⁵ dr M. Orłowicz — *Alpy Rodańskie*,³⁶ prof. M. Dienst-Dąbrowa³⁷ — *O sztuce i estetyce w życiu codziennym*, dr Stefan Jarosz — *Tatry i ich mieszkańcy i Samotna wędrowka 40-dniowa po Beskidzie Zachodnim i Pieninach*.³⁸

W tym czasie przyjeżdża do Łodzi duża liczba wycieczek, m. in.: z Warszawy, Kalisza, Śląska, Jugosławii i nauczycieli — Polaków z Gdańska.

W dniu 7.VI.1924 r. zmarł w wieku 54 lat dyr. Jan Czeraszewicz, długoletni prezes Zarządu Oddziału Łódzkiego³⁹, wielki przyjaciel młodzieży i wybitny działacz na polu krajoznawstwa i turystyki.

13.III.1926 r. w lokalu PTK pod przewodnictwem A. Janowskiego odbyło się roczne ogólne zebranie Oddziału. Prezesem wybrano prof. J. Adamowicza. Po zebraniu A. Janowski wygłosił odczyt pt. *Górna Wisła*.

W dniach 2 i 3.V.1926 r. 5-osobowa delegacja Oddziału Łódzkiego brała udział w Ogólnokrajowym Zjeździe Delegatów w Grudziądzu.⁴⁰ W kilka dni później (9.V.) staraniem Sekcji Przyrodniczej Oddziału PTK została zorganizowana w gmachu szkoły im. A. Mickiewicza przy ul. Nowotargowej 24 (obecnie ul. S. Sterlinga) Wystawa Przyrodnicza im. S. Staszica.⁴¹ Dzięki bogatym i różnorodnym eksponatom i zbiorom wystawa cieszyła się dużą popularnością.

Jedną klasę przeznaczono wyłącznie na akwaria. W dużej sali rekreacyjnej wystawione były prace młodzieży z dziedziny przyrody żywej i martwej. Wystawiono również ciekawą mapę plastyczną Łodzi wykonaną pod kierunkiem prof. St. Konicówny, zbiory egzotyczne prof. Zbijewskiej i kolekcję rogów J. Mielkiego. Wobec dużej frekwencji szkół i mieszkańców Łodzi wystawa została przedłużona do 10.VI.1926 r.

10.VI.1927 r. Oddział Łódzki PTK zor-

ganizował wspólnie z Towarzystwem Przyrodniczym im. Staszica pierwszą lotniczą wycieczkę do Warszawy⁴² w celu zwiedzenia grobowca St. Staszica na Biełanach oraz Ogrodu Botanicznego.

W latach 1926-28 wygłoszono 16 odczytów, między innymi:⁴³ *Stanisław Staszic — ojciec krajoznawstwa polskiego* — prof. Z. Kamiński; *Co Dembowski powiedział o ewolucji?* — dr A. Goldenberg; *Teoria zlodowacenia ziem polskich* — prof. K. Gaertner; *Dawne życie w Tatrach* — prof. dr B. Gromadzki; *Tatry* — prof. M. Gajewicz; *Geneza i rozwój Łodzi przemysłowej w świetle historii* — prof. Z. Lorentz; *Wyprawa polska samochodem do Azji Mniejszej i polska akcja ekspedycyjna* — prof. dr L. Sawicki;⁴⁴ *Jak i co zwiadać w okolicy Łodzi* — prof. Z. Lorentz⁴⁵.

W latach 1929-1931 praca Oddziału Łódzkiego uległa pewnemu osłabieniu.⁴⁶ Według oświadczenia A. Janowskiego, ówczesnego prezesa Zarządu Głównego, zjawisko to dało o sobie znać również i w innych oddziałach PTK. Było to niewątpliwie związane z kryzysem gospodarczym, jaki wystąpił wówczas w Polsce. W 1932 r. kiedy na Walnym Zgromadzeniu wybrano nowy Zarząd, na czele którego stanęła prof. Maria Nalepińska,⁴⁷ rozpoczęła się praca niemal od podstaw. Godny podkreślenia jest fakt, że w okresie kadencji Zarządu Oddziału, tzn. do 1935 r. M. Nalepińska sprawując swe obowiązki z wielkimi poświęceniem, wniosła do pracy PTK dużo inicjatywy i pomysłowości. W styczniu 1933 r. odbył się konkurs na strój ludowy,⁴⁸ połączony z choinką, ubraną na sposób staropolski według wskazówek historyka sztuki prof. J. Malika. Wyniki krajoznawcze tego przedsięwzięcia, jak na fabryczną Łódź, o nikłej tradycji i słabym przywiązaniu do swojszczyzny, były nadspodziewane. Do konkursu zgłosiło się 17 dzieci. Pierwszą nagrodę przyznano — łowiczance, drugą — góralczykowi. Nagrody przyznano także trzem dziewczynkom z Kółka Krajoznawczego szkoły powszechnej w Tuszyńcu, za zachowanie własnych strojów regionalnych.

Dla spopularyzowania folkloru tatrzańskiego Zarząd Oddziału PTK sprowadził zespół góralski do Łodzi. Trzy występy w Łodzi i trzy w Pabianicach zgromadziły przeszło 3000 widzów.⁴⁹

6.XI.1932 r. powstał w Łodzi Zarząd Okręgu PTK. Na przewodniczącego wybrano Kazimierza Staszewskiego, autora *Przewodnika na Pabianicach i powiecie łaskim*. Na wspólnym zebraniu z Oddziałami postanowiono:

1) Poczynić starania w celu uzyskania

cińscy, L. Wiciński, B. i Cz. Witkowsy, A. Adamowicz, J. Brzozowski, S. Rozbicki, L. Franczew, S. Krasowski, M. Rybakówna, A. Tuczyński, Cz. Kaszyński, J. Rusin, Br. Szwalm, M. Zmigrodzka, H. Ilinicz, K. Izydorczyk i inni.

Obok Oddziału PTK, istniał w Łodzi od 1923 r. (z przerwami) Oddział Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego.⁵⁵ W jego ramach pracowały sekcje: górską, narciarską i Klubu Wysokogórskiego. Mimo iż działalność PTT była dość skromna, to jednak potrafiła w społeczeństwie łódzkim, a zwłaszcza wśród młodzieży, rozbudzić zainteresowanie turystyką górską i jej piękną przyrodą. Prezesem Łódzkiego Oddziału PTT był inż. H. Wendt, a członkami Zarządu: inż. W. Kałużny, K. Jarociński, Cz. Bajer, H. Ilinicz, W. Holcman, M. Gajewicz i inni.

Realizując zadania nowego programu nauczania w szkołach pod hasłem „Polska i jej kultura” władze szkolne m. Łodzi kładły duży nacisk na rozwój krajoznawstwa i turystyki wśród młodzieży szkolnej. W tym celu Inspektorat Szkolny m. Łodzi powołał specjalną Komisję Wycieczkową, która zajęła się organizowaniem wycieczek dla nauczycieli i młodzieży szkolnej z terenu Łodzi. Już w listopadzie 1936 r. wyruszył z Łodzi do Krakowa i Wieliczki pierwszy pociąg turystyczny młodzieży szkolnej i nauczycieli (700 osób).⁵⁶ Wycieczki te były tanie, gdyż korzystającym z pociągów turystycznych przyznano 80% zniżkę. Od 1936 r. do 1939 r. Komisja zorganizowała 17 pociągów szkolnych. Przewieziono na miejsca docelowe około 15 000 uczniów i nauczycieli. Wszyscy nauczyciele otrzymali regulamin wycieczki, a uczniowie zaopatrzeni byli w dokładne opisy trasy.

W okresie wakacji letnich Komitet Opieki Społecznej organizował specjalne wycieczki nad morze dla dzieci przebywających w Łodzi na półkoloniach i koloniach letnich na terenie województwa łódzkiego.⁵⁷ Cieszyły się one dużą popularnością. Opisywała je prasa i informowało Polskie Radio.

W latach 1936—39 na terenie m. Łodzi istniała organizacja p.n. Stowarzyszenie Urlopów Robotniczych.⁵⁸ Zajmowało się ono organizowaniem wczasów oraz akcji wycieczkowej. Na czele tej organizacji stał dr J. Golde. Z organizacji wczasów robotniczych korzystały także inne związki i stowarzyszenia, między innymi Związek Nauczycielstwa Polskiego w Łodzi.

W 1938 r. Zarząd Miejski m. Łodzi powołał Referat Turystyczny, który mieścił się przy pl. Wolności 14. Referat rozciągał opiekę nad turystami przybywają-

cymi do Łodzi, pomagał w organizowaniu i przyjmowaniu wycieczek i zjazdów oraz opracowywał szczegółowe programy zwiedzania miasta. Celem umożliwienia zakwaterowania wycieczek zostało uruchomione przez Zarząd Miejski schronisko turystyczne na 180 łóżek.⁵⁹

Najazd hitlerowski na Polskę w 1939 r. przerwał działalność krajoznawczo-turystyczną w Łodzi. W dniach kampanii wrześniowej członkowie PTK i PTT stanęli w obronie Rzeczypospolitej, ponosząc wielkie ofiary. Jako jeden z pierwszych zginął w Bydgoszczy red. Konrad Fiedler, najbardziej aktywny działacz PTK w Łodzi w latach 1909—24. Zginęli również inni działacze PTK: prof. Zygmunt Lorentz, inż. K. Wendt, K. Jarociński, W. Klek, Eugeniusz Wiciński i wielu innych. W pierwszych dniach wojny członek Oddziału PTK M. Zmigrodzka ukryła, a potem przechowała poważną część zbiorów biblioteki i przeźroczy. Ocaliła w ten sposób mienie Oddziału od zniszczenia przez barbarzyńskich okupantów.⁶⁰

Wskrzeszenie Oddziału nastąpiło dopiero w 1946 r., w wyniku inicjatywy i starań jego członków: Karola Izydorczyka i Władysława Kałużnego. Pierwszy z nich zafiarował swe biuro przy ul. Jaracza 82 na siedzibę Oddziału. Korzystano z niego do końca 1948 r.

25.XI.1947 r. przy udziale delegata Zarządu Głównego wiceprezesa Józefa Kołodziejczyka odbyło się w Łodzi zgromadzenie członków miejscowego Oddziału PTK. W czasie zebrania, które odbyło się w lokalu Archiwum Miejskiego w Łodzi, pl. Wolności 1, przedyskutowano problemy związane z dotychczasową działalnością Oddziału, ustalono plan pracy i wybrano nowy Zarząd w następującym składzie: prof. dr Jan Dylik — prezes, Wł. Kałużny — wiceprezes, oraz inż. W. Wolański, mgr B. Karliński, Wanda Pleschinger, W. Rutkowski, dr Krajewska, inż. K. Izydorczyk, mgr R. Kaczmarek.⁶¹ Zarząd zajął się przede wszystkim zorganizowaniem wystawy objazdowej PTK, zorganizowaniem kursu dla przewodników i przygotowaniem materiałów do aktualnego przewodnika po Łodzi i okolicy.

5.I.1948 r. odbyło się uroczyste otwarcie wystawy PTK pt. *Nasze Ziemie Odzyskane*. Otwarcia dokonał ówczesny prezydent m. Łodzi Eugeniusz Stawiński, w obecności rektorów łódzkich wyższych uczelni i licznie przybyłych członków PTK. Po wystawie oprowadzał gości inż. Feliks Kanclerz.⁶²

Oddział prowadził szeroką akcję odczytową na tematy dotyczące obszaru łódz-

kiego w zakresie zagadnień krajoznawstwa i Ziemi Odzyskanych. Nawiązano łączność z prasą i rozgłośnia Polskiego Radia. Co dwa tygodnie w niedzielę odbywały się wycieczki po mieście i okolicy Łodzi. Urządzano również dalsze wycieczki po województwie łódzkim koleją i autobusami. Uruchomiono też poradnik turystyczną. Ocaloną część biblioteki Oddziału złożono w Bibliotece Uniwersyteckiej i w Archiwum Wojewódzkim. Obecnie część księgozbioru Oddziału PTK znajduje się w Okręgu PTTK.⁶³

W maju 1948 r. powstały w województwie łódzkim nowe oddziały PTK: w Rawie Mazowieckiej i Sieradzu. Nastąpiło również zacieśnienie współpracy z istniejącymi oddziałami PTK: w Piotrkowie, Pabianicach, Łowiczu i Tomaszowie. Przedstawiciele Łódzkiego Oddziału PTK w osobach inż. K. Izydorczyka i Br. Szwalma brali udział w Zjazdach Delegatów w Gdańsku (1947 r.) i Szczecinie (1948 r.).

18.I.1949 r. Walne Zebranie członków Oddziału Łódzkiego wytyczyło nowe kierunki działania. Za najważniejsze zadanie uznano organizację szkolnych kół krajoznawczych oraz nawiązanie współpracy ze Związkami Zawodowymi i Związkiem Młodzieży Polskiej.⁶⁴ W wyniku wyborów do Zarządu weszli: K. Kucner — prezes, mgr R. Kaczmarek i inż. W. Wolański — wiceprezesi, mgr B. Karliński — sekretarz, T. Ziegler — skarbnik oraz członkowie Zarządu: K. Izydorczyk, Wł. Kałużny, H. Ilinicz, Br. Szwalma. Siedzibę Oddziału przeniesiono do świetlicy pracowników Urzędu Wojewódzkiego przy ul. Zachodniej 15. Oddział liczył 130 członków; działały 102 Szkolne Koła Krajoznawcze. Pod względem liczby kół, Łódź zajmowała, po Oddziale w Katowicach, drugie miejsce w skali ogólnokrajowej.⁶⁵

W tym czasie Okręgowa Sekcja Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej w Łodzi należała do najżywoźniejszych w całym Towarzystwie.⁶⁶ Było to możliwe dzięki przychylnemu stanowisku Kuratorium Okręgu Szkolnego Łódzkiego, które zwróciło się specjalnym okólnikiem nr 22 z dnia 17.II.1949 r. do Inspektoratów Szkolnych i Dyrekcji szkół średnich wszystkich typów Okręgu w sprawie organizacji i roli

wychowawczej kół krajoznawczych w szkołach.⁶⁷

W 1948 r. zorganizowana była we Wrocławiu Wystawa Ziemi Odzyskanych.⁶⁸ Celem jej było ukazanie rozwoju ziem piastowskich, które po latach powróciły do Macierzy. Na wystawę organizowane były liczne i masowe wycieczki dla młodzieży szkolnej i nauczycieli z Łodzi i województwa łódzkiego. Kuratorium Okręgu Szkolnego Łódzkiego uzyskało z Ministerstwa Komunikacji 2 pociągi wahałdowe na 1200 miejsc w każdym, które w czasie od dnia 16.IX.—24.X.1948 r. przewiozły na wystawę młodzież z 560 szkół (32 650 uczniów i 3887 nauczycieli). Pod tym względem Okręg Łódzki zajął pierwsze miejsce w skali ogólnokrajowej.⁶⁹ Ruch wycieczkowy w szkołach stale wzrastał i w latach 1949—50 obejmował już wszystkie szkoły w Łodzi.

Po wyzwoleniu obie organizacje turystyczne PTK i PTT, mimo wysiłków ze strony dawnych działaczy, nie mogły rozwinąć szerokiej działalności turystyczno-krajoznawczej na terenie m. Łodzi. Brak programu działania i planu pracy, a nawet lokalu nie sprzyjały powszechnemu zainteresowaniu się turystyką w Łodzi.

W latach Polski Ludowej, w okresie wielkich przemian społecznych i gospodarczych krajoznawstwo musiało dotrzeć do najszerzszych mas obywateli, którzy po ciężkiej pracy pragną aktywnie wypocząć i poznawać piękno naszego kraju. Cel ten przyświecał obu organizacjom: PTK i PTT, które postanowiły połączyć się i utworzyć nową organizację pod nazwą — Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze. Aktu zjednoczenia dokonano na Zjeździe Delegatów obu Towarzystw w Warszawie dnia 17.XII.1950 r.⁷⁰

Po powrocie ze Zjazdu w Warszawie delegatów Witalisa, Wolańskiego i Bronisława Szwalma, Zarządy obu Towarzystw przystąpiły do pracy nad połączeniem PTK i PTT w Łodzi. 4.III.1951 r. odbyło się ogólne zebranie członków PTK i PTT, na którym dokonano połączenia i wyboru Zarządu Oddziału Łódzkiego nowego Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego.⁷¹ W działalności turystyki i krajoznawstwa w Łodzi otworzyła się nowa karta historii.

PRZYPISY

1. Flatt O.: *Opis m. Łodzi* r. 1853.
2. Sprawozdanie z działalności Stow. Naucz. od I.VII.1898 do I.I.1905 w Łodzi.

3. Rocznik PTK 1907, s. 5.
4. „Turysta” 1956, nr 12, s. 2.
5. Rocznik PTK 1908, s. 130—143.

6. Tamże 1909, s. 130—143.
7. Tamże 1910, s. 163—173.
8. Tamże 1911, s. 166—176.
9. Tamże 1912, s. 134—136.
10. „Ziemia” 1912, s. 244.
11. Tamże 1912, s. 307.
12. Tamże 1912, s. 321.
13. Rocznik PTK 1913, s. 87—88.
14. „Ziemia” 1914, s. 223.
15. Rocznik PTK 1916, s. 75—78; „Nowy Kurier Łódzki” 1917, nr 55.
16. „Gazeta Łódzka” 1917, nr 331.
17. „Gazeta Łódzka”, 1917, nr 333.
18. „Gazeta Łódzka” 1917, nr 101.
19. „Nowy Kurier Łódzki” 1917, nr 105.
20. „Nowy Kurier Łódzki” 1917, nr 144.
21. „Gazeta Łódzka” 1918, nr 49.
22. „Nowy Kurier Łódzki” 1918, nr 202.
23. „Gazeta Łódzka” 1918, nr 206.
24. „Straż Polska” 1919, nr 111.
25. Tamże 1919, nr 118.
26. Tamże 1919, nr 175.
27. Tamże 1919, nr 282.
28. Tamże 1919, nr 313.
29. Tamże 1919, nr 318.
30. Zbiory własne prof. L. Waszkiewiczza.
31. „Orli Lot” 1921, nr 7.
32. Tamże 1921, nr 5—6.
33. Tamże 1921—1925.
34. Zbiory własne autora.
35. „Kurier Łódzki” 1923, nr 100.
36. Tamże 1923, nr 308.
37. Tamże 1924, nr 147.
38. Tamże 1925, nr 335.
39. Tamże 1924, nr 154—160; „Ziemia” 1924; „Orli Lot” 1925, nr 5—6.
40. „Kurier Łódzki” 1926, nr 123.
41. „Kurier Łódzki” 1926, nr 36, 93, 129; „Ziemia” nr 11, s. 176.
42. „Kurier Łódzki” 1927, nr 153.
43. „Kurier Łódzki” 1926, nr 17, 28, 101, 110, 117, 163.
44. Tamże 1928, nr 66.
45. Tamże 1928, nr 116.
46. Nalepińska M.: *Wspomnienia w XXV-lecie Oddziału Łódzkiego PTK*. „Wymiary” 1939; nr 11—12.
47. „Ziemia” 1933, s. 18.
48. Tamże 1933, nr 39.
49. Tamże 1933, nr 107.
50. Tamże 1932, nr 282.
51. Tamże 1930, nr 154—155.
52. Tamże 1935, nr 154.
Nalepińska M.: *Wspomnienia w XXV-lecie Oddz. Łódzkiego PTK*. „Wymiary” 1939, nr 11—12.
53. Biuletyn jubileuszowy 1909—1959 Okręgu Łódzkiego PTTK.
54. „Ziemia” 1938, s. 141.
55. Biuletyn jubileuszowy 1909—1959 Okręgu Łódzkiego PTTK. Kałuźny Wł.: *Działalność PTT w Łodzi*, s. 33.
56. Inspektorat Szkolny w Łodzi, Komisja Wycieczkowa. Akta z lat 1936—1939.
57. Wojewódzki Komitet Pomocy Dzieciom i Młodzieży w Łodzi, Sekcja Wycieczkowa. Akta z lat 1937—1939.
58. „Turystyka”. Warszawa 1951, nr 1, s. 12.
59. Dz. Urz. Kur. Okręgu Szkolnego Warszawskiego, 1938, nr 10.
60. Kałuźny Wł.: *„Biuletyn jubileuszowy PTTK, 1909—1959”*, s. 20.
61. Biuletyn PTK 1948, nr 8, s. 3.
62. Tamże 1948, nr 4, s. 3.
63. Tamże 1948, nr 9.
64. Biuletyn jubileuszowy 1909—1959, s. 23; „Ziemia” 1949, s. 47.
65. Biuletyn PTK 1949, nr 12.
66. Biuletyn PTK 1949, nr 10—12.
67. Kur. Okręgu Szkolnego Łódzkiego, nr 5029/49, okólnik nr 22.
68. Biuletyn Wczasów Min. Ośw. nr 5 1948 r.
69. Dz. Urz. Kur. Okręgu Szkolnego Łódzkiego 1949, nr 2.
Szwalm Br.: *Akcja wycieczkowa na Wystawę Ziem Odzyskanych*, s. 86—88.
70. Biuletyn PTK 1950, nr 10—11—12; „Ziemia” 1950, s. 207—239; „Turystyka” 1951, nr 1.
71. Biuletyn PTTK Okręgu Łódzkiego 1956, s. 3.